

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ.Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich
Frank.—Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικῆς.—Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Boehm ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δωρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Θεσ)νίκης.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1939

ΔΙΑΝΟΙΑ, ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΝΟΥΣ ΣΤΟΝ ΚΑΝΤ

Υ Π Ο

ΙΩΑΝ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Πλάτων πρώτος ἐχώρισε τὴν ἔννοια τῆς διάνοιας ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ νοῦ. Καὶ τὰ δύο, διάνοια καὶ νοῦς, εἶναι γνωστικὲς δυνάμεις, δηλαδή καὶ μὲ τὰ δύο ἔχομε γνώση. Ἀλλὰ ἡ διάνοια εἶναι κατώτερη καὶ ὁ νοῦς ἀνώτερη γνωστικὴ δύναμη. Ἡ διάνοια, πού στὸν Πλάτωνα χαρακτηρίζεται καὶ ὡς λόγος ἢ λογισμὸς, προὔποθέτει τὸν νοῦ καὶ ἐρμηνεύει τὸ περιεχόμενό του. Ἐὰ μέσα, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποῖους δουλεύει ἡ διάνοια εἶναι ὁ ὀρισμὸς, ἡ διαίρεση, ἡ ἀπόδειξη. Μὲ τὰ μέσα τοῦτα προσπαθεῖ ἡ διάνοια νὰ ἐκφράσῃ τὴν γνώση πού ὑπάρχει μέσα στὸ νοῦ. Ὅμως οἱ δρόμοι τοὺς ὁποῖους ἀνοίγει ἡ διάνοια εἶναι ἀτέλειωτοι. Σὲ ὀλότητα ἀπόλυτη δὲν μπορεῖ ἡ διάνοια νὰ φθάσῃ. Εἶναι μέσα στὴ φύση τοῦ ἔργου τῆς καὶ τῶν μέσων πού διαθέτει νὰ μὴ μπορῇ νὰ φθάσῃ στὴν ἀπόλυτη ὀλότητα, ἀλλὰ μονάχα στὴ σχετικὴ. Ὅλότητα ἀπόλυτη εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς, γιατί αὐτὸς μόνον ἔχει ὡς ἀντικείμενό του τὸ καθ' αὐτὸ ὄν, τὴν ἰδέα, ἡ ὁποία νοεῖται ὡς ἀπόλυτη ὀλότητα. Ὅπως ἡ ὀλότητα, πού σχηματίζει ἡ διάνοια, εἶναι ἀξιολογικὸ καὶ λογικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ὀλότητα, πού ὁμαδιάζει χωρὶς ἐσωτερικὸν εἶρμόν ἢ γνώμη, ἡ «δόξα», ἔτσι ἡ ὀλότητα τῆς ἰδέας, πού εἶναι προσιτὴ μονάχα στὸν νοῦ, εἶναι ἀνώτερη καὶ ἐγκυρότερη ἀπὸ τὴν ὀλότητα τῆς διάνοιας. Καὶ ἂν εἶναι δύσκολο νὰ ξεφύγῃ κανεὶς ἀπὸ τὴ «δόξα» καὶ τὴν ποικιλία τῆς καὶ νὰ προχωρήσῃ στὴ διάνοια καὶ στὴν ἐνότητά τῆς, εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ ἀνέβῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν διάνοια στὸ νοῦ καὶ νὰ συλλάβῃ τὴν ἐνότητα καὶ ὀλότητα πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδέα τὴν ἴδια. Λίγοι μονάχα ἀνεβαίνουν στὸ ὕψος τοῦ νοῦ, καὶ συνεπῶς λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού θεάζονται τὸ καθαρὸ κάλλος, τὸ καθαρὸ εἶναι

καὶ τὸ καθαρὸ ἀγαθόν. Τοῦτα τὰ ἀπόλυτα ἰδρύματα τοῦ θεοῦ, τὶς πρῶτες τοῦτες ἀρχές κάθε ζωῆς μπορεῖ νὰ συλλάβῃ μονάχα ὁ νοῦς, ὁ κυβερνήτης τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχέση τοῦ νοῦ καὶ τῆς διάνοιας ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ διάνοια ἀρχίζει νὰ ἐκφράζῃ ἐκεῖνα πού θεάζεται ὁ νοῦς μέσα του. Ὅσο πιὸ βαθὺς ὁ νοῦς, ὅσο πιὸ καθαρὰ βλέπει ὁ νοῦς τὴν ἰδέα, τόσο πιὸ καλὰ τὴν ἐκφράζει ἡ διάνοια. Ποτὲ ὅμως ἡ διάνοια δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ περιεχόμενο τῆς ἰδέας, γιατί, ὅπως εἰπώθηκε πρὶν, ἡ διάνοια εἶναι ἀπὸ τὴ φύση της κάτι πού φθάνει μόνον σὲ σχετικὴ ὁλότητα, ἐνῶ ἡ ἰδέα εἶναι ἀπόλυτη ὁλότητα. Γι' αὐτὸ ἀνοίγεται ἀνάμεσα ἰδέας καὶ διάνοιας μιὰ ἀπειρη σχέση. Ἡ διάνοια ποτὲ δὲν θὰ μπορέσῃ, ὅσο κι' ἂν προσπαθῇ, νὰ ἐκφράσῃ στὴν ὁλότητά του τὸ νόημα τῆς ἰδέας. Τὴν ἀδυναμία αὐτὴν τῆς διάνοιας ἔρχεται κάπως νὰ τὴν βοηθήσῃ ὁ μῦθος. Ὁ πλατωνικὸς μῦθος εἶναι μιὰ ἐποπτικὴ ὁλότητα πού συμβολίζει τὴν νοητικὴ ὁλότητα τῆς ἰδέας. Ὁ μῦθος ὅμως δὲν εἶναι γνώση, ἀλλὰ εἰκόνα, ἐποπτεία, «ψεῦδος».

Ἡ διαλεκτικὴ ἔνταση ἀνάμεσα διάνοιας καὶ νοῦ ὑπάρχει καὶ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ καλλιεργεῖται μέσα σ' ὅλη τὴν κατοπινὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφία γιὰ νὰ κορυφωθῇ στὸν Πλωτῖνο μὲ τὸν ὁποῖον κλείνει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὸν ἐνδοξο δρόμο της. Ἡ μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἐκράτησε τὴ διαίρεση τούτῃ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, χωρὶς ὅμως νὰ τὴν καλλιεργήσῃ. Μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ πνεύματος στὴ Δύση κατὰ τὴν ἀναγέννηση, ὅποτε ξαναζήσαν πραγματικὰ ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα πού εἶχαν τεθῆ καὶ καλλιεργηθῆ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ξαναφαίνεται σ' ὅλη της τὴν παλιὰ ἔνταση ἢ διαφορὰ τούτῃ ἀνάμεσα διάνοιας καὶ νοῦ. Ὁ Cusanus εἶναι ἐκεῖνος πού ξαναζεῖ σ' ὅλη της τὴν ἔνταση τὴ διαλεκτικὴ τούτῃ, πού προώρισται νὰ ἔχῃ τόση μεγάλη σημασία μέσα σ' ὅλη τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ κυριώτατα στὴ κλασικὴ της ἐποχῇ. Καὶ ὁ Kant εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος χωρίζει αὐστηρὰ πιά τὴν διάνοια ἀπὸ τὸν νοῦ. Τὴν διαίρεση τούτῃ ὄχι μόνον τὴν κρατᾷ ὁ Ἔγκελσος ἀλλὰ καὶ τὴν βαθαίνει σὲ βαθμὸ πρωτάκουστο. Ὁ σκοπός μας ὅμως ἐδῶ θὰ εἶναι περιορισμένος. Θέλομε νὰ δείξωμε ποῖο εἶναι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς ἀντινομίας μέσα στὴν φιλοσοφία τοῦ Kant.

Ὁ Kant ξεχωρίζει μιὰ κατώτερη γνωστικὴ δύναμη καὶ τρεῖς ἀνώτερες. Κατώτερη γνωστικὴ δύναμη εἶναι ἡ δύναμη τῆς αἴσθησης γενικὰ στὸν συνδυασμὸ τῆς μὲ τὴν φαντασία. Καὶ οἱ τρεῖς ἀνώτερες γνωστικὲς δυνάμεις στηρίζονται στὴ δύναμη ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε. Ὡστε ἡ κατώτερη γνωστικὴ δύναμη δὲν στηρίζεται στὴν κρίση. Εἶναι ἀπλῶς ἐποπτικὴ. Οἱ τρεῖς γνωστικὲς δυνάμεις, ποὺ προϋποθέτουν τὴν κρίση, εἶναι ἡ διάνοια, Verstand, ἡ δύναμη τῆς κρίσης, Urteils-kraft καὶ ὁ νοῦς, Vernunft. Ἡ σειρά τούτη δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ δύναμη τῆς κρίσης στέκει πράγματι ἀνάμεσα τῶν δύο ἄλλων καὶ ὁ νοῦς εἶναι πράγματι ἡ ἀνώτατη γνωστικὴ δύναμη. Καὶ τὶς τρεῖς γνωστικὲς δυνάμεις θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τὶς περιλάβωμε στὴν ἔννοια λόγος, Vernunft, καὶ νὰ τὶς ἀντιπαραθέσωμε ὅλες μαζὶ στὴ δύναμη τῆς αἰσθήσεως, τοῦ αἰσθάνεσθαι γενικὰ. Λόγος καὶ αἴσθησις (καὶ μαζὶ μὲ τὴν αἴσθησις νοεῖται πάντα ἡ ἐποπτεία, γιατί μόνον σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐποπτεία εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ἡ αἴσθησις, τὸ αἰσθάνεσθαι, ὡς γνωστικὴ δύναμη) ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Kant τὶς δύο γενικὲς πηγὲς τῆς γνώσεως.

Ἡ διάνοια, ἂν καὶ ἀνήκει στὶς ἀνώτερες γνωστικὲς δυνάμεις, ἔχει στενότερη σχέση μὲ τὴ δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία γιατί, ὅπως θὰ ἴδοῦμε παρακάτω, προσδιορίζει τὰ περιεχόμενα τῆς αἴσθησεως, τὰ γνωρίζει. Ἡ σχέση τούτη, ὅπου ἡ διάνοια ἀναφέρεται πάντα στὰ δεδομένα τῆς αἴσθησεως, ἀνάγκασε τὸν Kant νὰ εἰπῇ, ὅτι ἴσως διάνοια καὶ αἴσθησις ἔχουν μιὰ κοινὴ ρίζα. Ὅμως τὸ κύριο γνώρισμα τῆς διάνοιας, ποὺ τὴν ξεχωρίζει ἀμέσως ἀπὸ τὴν αἴσθησις, εἶναι ἡ ἱκανότητα τῆς αὐτενέργειάς της, ἡ πνευματικὴ τῆς αὐτενέργεια, ἂν καὶ ἡ αὐτενέργεια τούτη, γιὰ νὰ κινηθῇ, χρειάζεται τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησις. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ διάνοια δέχεται παθητικὰ τίποτε ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησις. Ἡ διάνοια δὲν δέχεται τίποτε, γιατί ἡ ἴδια εἶναι ἡ ἱκανότητα ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε, δηλαδή νὰ στηριζόμαστε σὲ καθαρὲς ἔννοιες καὶ νὰ ὀρίζωμε κάτι. Ἡ κρίσις λοιπὸν εἶναι τὸ κύριο ἔργο τῆς διάνοιας. Διάνοια εἶναι ἡ κριτικὴ ἱκανότητα ποὺ δουλεύει μὲ κανόνες καὶ ποὺ ἔχει τὴν τάση νὰ συνδέη κατὰ τρόπο ἑνιαῖο ὅλα ὅσα τῆς παρουσιάζονται μέσῳ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησεως, δηλαδή νὰ ὑποβάλλη ὅλα τὰ δεδομένα

τῆς κατώτερης γνωστικῆς δύναμης σὲ νόμους. Ἐφ' ὅσον ἡ διάνοια εἶναι ἡ πηγή τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν, τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν ἀρχῶν, χαρακτηρίζεται ὡς καθαρὴ διάνοια. Μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦτον ὁ Kant θέλει νὰ δείξῃ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς διάνοιας ἀπὸ τὴν κατώτερη γνωστικὴ δύναμη. Τὸ κέντρο τῆς διάνοιας, ὁ πυρῆνας τῆς, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει ὁ Kant ὡς καθαρὴ ἢ ὑπερβατικὴ ἀντίληψη *reine ἢ transzendentale Apperzeption*. Μὲ τὸν ὄρισμὸ τοῦτον ὁ Kant δὲν θέλει νὰ σημάνη τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἀρχικὴ καὶ πάντοτε τὴν ἴδια αὐτοσυνείδηση, ὅτι ὅλα τὰ δεδομένα καὶ τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐννοίας, τὰ συνοδεύει πάντα καὶ τὰ δυνατοποιεῖ ἡ συνείδηση τοῦ «ἐγὼ σκέπτομαι». Παντοῦ προϋποτίθεται ἡ συνείδηση τούτη καὶ εἶναι πάντα σταθερὴ. Αὕτῃ ἀναφέρει ὅλα στὸν ἑαυτὸ τῆς. Ὡστε καθαρὴ ἢ ὑπερβατικὴ ἀντίληψη σημαίνει τὴν ἀρχὴ τὴν λογικὴ κάθε γνώσης· γιατί χωρὶς τὸ «ἐγὼ» ποὺ συνοδεύει καὶ ὑποβασιάζει κάθε παράσταση, κάθε ἐννοια καὶ κάθε κρίση, εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώση. Μόνον μὲ τὴν ἐνότητα τούτη τοῦ λογικοῦ ἐγὼ εἶναι δυνατὸν ὅλα τὰ δεδομένα νὰ λάβουν ἀντικειμενικὴ μορφή καὶ νὰ ἀποτελέσουν τὴν σύνθεση ἐκείνη ποὺ καλοῦμε *πειρα*. Διαφορετικὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχωμε *πειρα*, δηλαδὴ συνθετικὴ γνώση τῶν δεδομένων τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης. Ὡστε τὴ μορφή τῆς *πειρας* τὴν θεμελιώνει ἡ καθαρὴ διάνοια. Ἡ διάνοια ὅμως μόνη τῆς, δηλαδὴ χωρὶς ἐκεῖνο ποὺ προσφέρει ἡ αἴσθησις καὶ ἡ ἐποπτεία, εἶναι ἀδύνατο νὰ φθάσῃ στὴ γνώση. Γνώση ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ μορφή τῆς διάνοιας προσδιορίζει κάτι ποὺ προσφέρει ἀόριστα ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἴσθησις. Ὅ,τι λοιπὸν δὲν τὸ προσφέρει ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἴσθησις, ὅ,τι μὲ ἄλλα λόγια δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο τῆς *πειρας*, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ γνωρίσῃ ἡ διάνοια. Ὅλα ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἀντικείμενα τῆς *πειρας*, δηλαδὴ νὰ πάρουν μιὰ ὁρισμένη θέση μέσα στὸ λογικὰ θεμελιωμένο σύστημα ποὺ λέγεται *πειρα*, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Kant, σύμφωνα μὲ ἕναν ὄρο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς *φαινόμενα*. Τὸ φαινόμενο διαφέρει καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζομε ὡς *φαινομενικὸ* καὶ ἀπὸ τὸ *πρᾶγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτό*. Τὸ φαινόμενο ἔχει πάντα ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, δηλαδὴ εἶναι τὸ πραγματικὸ ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴν αἴσθησις καὶ τὴν διά-

νοια. Φαινόμενο εἶναι κάθε τι ποὺ μπαίνει μέσα στοὺς τύπους τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ στὶς ἔννοιες τῆς διάνοιας, καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο γενικό, δηλαδή κατὰ τρόπο ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος γιὰ ὅλα τὰ ὑποκείμενα ποὺ ἔχουν τὴν ἱκανότητα τῆς γνώσης. Φαινομενικὸ σὲ ἐμπειρικὴ σημασία, λ.χ. φαινομενικὸ στὴν ὄψη, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ σχηματίζεται ὅταν τὴν δύναμη τῆς κρίσης τὴν παρασύρει ἡ φαντασία, δηλαδή ὅταν τὴν αἴσθησις τὴν ὑποκαταστήσῃ ἡ φαντασία καὶ σ' αὐτὴν ἐπάνω στηριχθῇ ἡ δύναμη τῆς κρίσης γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὴν εἰκόνα τῆς. Μὲ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτὸ θέλει ὁ Kant νὰ δηλώσῃ τὴν πραγματικότητά ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἀνεξάρτητα ὅπως διόλου ἀπὸ τὴν μορφή τῆς πείρασ μας, τὴν πραγματικότητά δηλαδή στὴν ἀπόλυτη μορφή τῆς. Ὅ,τι «ἐπλάττει» ἔξω τῶν μορφῶν τῆς γνώσης μας, τῶν γνωστικῶν μας δυνάμεων, κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων, τοῦτο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Kant ὡς πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ποτὲ ἀντικείμενο τῆς γνώσης, εἶναι πέρα ἀπὸ τὶς γνωστικὲς μας δυνάμεις. Πραγματικὰ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἔννοια. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμε ἂν στὴν ἔννοια τούτη ἀνταποκρίνεται καὶ ἓνα περιεχόμενο, γιατί γιὰ κάθε περιεχόμενο εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος μόνον ὅταν τοῦτο εἶναι δεδομένο.

Καὶ ἡ διάνοια καὶ ὁ νοῦς εἶναι γνωστικὲς δυνάμεις, καὶ τὰ δύο κρίνουν. Ἡ γνώση ὅμως ἐκείνη ποὺ στηρίζεται στοὺς νόμους τῆς διάνοιας εἶναι γνώση ποὺ ἀφορᾷ ἀντικείμενα ποὺ τὰ παρουσιάζει ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἴσθησις. Τὰ ἀντικείμενα τοῦτα ἡ διάνοια δὲν τὰ δέχεται ἔτσι ὅπως τὰ παρουσιάζει, ὅπως τὰ εἰσάγει ἡ πρώτη γνωστικὴ δύναμη, ἡ αἴσθησις, ἀλλὰ τὰ κρίνει. Μὲ τὴν κρίση τούτη τὰ ἀντικείμενα ἀποβάλλουν τὴν ἀπλὴ μορφή τῆς παράστασης ποὺ ἔχουν ἐν ὄσῳ εἶναι μέσα στὴν αἴσθησις καὶ στὴν ἐποπτεία, καὶ ἀποχτοῦν μιὰ πραγματικώτερη, θετικώτερη καὶ ἀντικειμενικώτερη μορφή· γίνονται μὲ ἄλλα λόγια πρᾶγματα. Πρᾶγμα εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ σχέση πολλῶν δεδομένων τῆς ἐποπτείας. Ἡ ἀντικειμενικὴ τούτη σχέση εἶναι ἔργο τοῦ λογικοῦ, τῆς διάνοιας. Τοῦτο ὀνομάζει ὁ Kant πραγματικὴ χρήση τῆς διάνοιας. Θέλει δηλαδή μ' αὐτὸ νὰ εἰπῇ ὅτι στὴ χρήση τούτη τῆς διάνοιας ὀφείλεται ὁ σχηματισμὸς τῶν πραγμάτων, ἡ ἐνιαία ἐκείνη σύνθεσις

πού κρατάμε πάντα μέσα στη διάνοιά μας όταν μιλούμε για πράγματα. Ἐχτὸς ἀπ' αὐτὴν τὴ χρήση, τὴν ἐνέργεια τῆς διάνοιας, πού θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τὴν χαρακτηρίσωμε ὡς θεμελιωτική τῶν πραγμάτων, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη τὴν ὁποίαν ὁ Kant χαρακτηρίζει ὡς λογικὴ χρήση. Μὲ τὴ χρήση τούτῃ τῆς διάνοιας δὲν σχηματίζονται, δὲν θεμελιώνονται οἱ ἔννοιες τῶν πραγμάτων, οἱ νοητικὲς ἐκεῖνες ἀντικειμενικὲς συνθέσεις πού χαρακτηρίζονται ὡς πράγματα, ἀλλὰ κατατάσσονται τὰ ἤδη θεμελιωμένα καὶ σχηματισμένα πράγματα. Μὲ τὴν κατάταξη τούτῃ μπαίνουν τὰ πράγματα σὲ μιὰ ὁρισμένη σειρά, ὅπου ὅσα ἔχουν γενικώτερα γνωρίσματα κατέχουν τὴν ἀνώτερη θέση καὶ ὅσα ἔχουν εἰδικώτερα τὴν κατώτερη. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς κατάταξης στηρίζεται στὸν λογικὸ νόμο τῆς ἀντίφασης. Ἡ χρήση αὐτὴ τῆς διάνοιας ὀνομάζεται «λογικὴ» καὶ εἶναι κοινὴ μέσα σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες. Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες κατατάσσουν καὶ γιὰ νὰ τὸ κάμουν αὐτὸ συγκρίνουν τὰ πράγματα, συγκρίνουν τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ἐποπτείας. Ἡ σύγκριση ὅμως τούτῃ θὰ ἦταν ἀδύνατη, ἂν πρὶν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἀντικειμενικοὶ σχηματισμοὶ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης. Ἡ λογικὴ ἐργασία τῆς διάνοιας κατὰ τὴ σύγκριση καὶ τὴν κατάταξη εἶναι ἀπλῶς τυπικὴ. Ὁ μόνος τῆς ὁδηγὸς εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀντίφασης. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ οἱ ἔννοιες πού προκύπτουν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦτο τῆς διάνοιας εἶναι τυπικὲς. Ἀντίθετα στὴ πραγματικὴ χρήση τῆς διάνοιας πρόκειται γιὰ ἔννοιες οὐσιαστικὲς. Εἴτε ἀντικείμενα εἴτε σχέσεις ἀντικειμένων καὶ ἂν ἀφοροῦν οἱ ἔννοιες αὐτές, εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τὴν ἴδια τῆς διάνοιας δεδομένες. Δὲν εἶναι ἀφαιρέσεις ἀπὸ τὴν λειτουργία τῶν αἰσθήσεων, οὔτε περιέχουν τίποτε πού ἀνήκει στὴν αἰσθητὴ γνώση, δηλαδὴ σὲ κείνη τὴν εἰκόνα πού μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις ὡς αἰσθήσεις. Γιὰ τὶς ἔννοιες τῆς διάνοιας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμε ἐποπτεία ἀλλὰ γνώση.

Ἡ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη πού δημιουργεῖ μόνη τῆς παραστάσεις· εἶναι δύναμη κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὴ. Ἡ αὐτενέργεια τῆς γνώσης εἶναι τὸ κύριο ἔργο τῆς διάνοιας. Εἶναι μὲ ἄλλα λόγια διάνοια ἡ δύναμη πού σκέπτεται τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας. Ἀντίθετα δηλαδὴ πρὸς τὴν αἴσθηση, πού εἶναι ἡ ἰκανότητα τῆς συνείδησης νὰ δέχεται παραστάσεις, ἡ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη πού δημιουργεῖ παρα-

στάσεις. Εἶναι ἡ φύση τῆς ἐποπτείας μας τέτοια ὥστε ἡ ἐποπτεία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι διαφορετικὴ παρὰ σύμφωνη μὲ τὶς αἰσθήσεις μας. Δηλαδή ἡ διάνοια δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐποπτεύσῃ, ἡ διάνοια ἢ ἴδια δὲν ἔχει ἐποπτεία. Μονάχα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αἴσθηση ἀποχτιᾶ ἐποπτεία. Ὅμως καμμιά ἀπὸ τὶς δύο τούτες γνωστικὲς μας δυνάμεις, τὴν διάνοια καὶ τὴν αἴσθηση, δὲν πρέπει νὰ προκριθῇ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Χωρὶς αἴσθηση, χωρὶς ἐποπτεία δὲν θὰ εἶχαμε κανένα ἀντικείμενο δεδομένο στὴ συνείδησή μας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν διάνοια δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ νοήσωμε κανένα ἀντικείμενο, γιατί νοοῦμε ἐκεῖνα τ' ἀντικείμενα ποὺ μᾶς εἶναι δεδομένα μὲ τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἐποπτεία. Διανοήματα χωρὶς περιεχόμενο εἶναι ἄδεια, καὶ ἐποπτεῖες χωρὶς ἔννοιες εἶναι τυφλές. Διάνοια χωρὶς τὸ περιεχόμενο τῶν αἰσθήσεων θὰ ἦταν κενὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν αἰσθήσεων χωρὶς τὴν διάνοια θὰ ἦταν χωρὶς τὴ μορφή τῆς γνώσης. Ἡ γνώση ἔγκειται στὴ σχέση τῆς διάνοιας μὲ τὴν αἴσθηση ἢ καὶ ἀντίθετα. Γι' αὐτὸ λέει ὁ Kant ὅτι εἶναι τόσο ἀνάγκη νὰ κάμῃ κανεὶς τὶς ἔννοιές του αἰσθητές, δηλαδή νὰ τὶς συνδέσῃ μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας, ὅσο καὶ νὰ κάμῃ κανεὶς τὶς ἐποπτεῖες του νοητές, δηλαδή νὰ τὶς ὑποτάξῃ κάτω ἀπὸ ἔννοιες. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις δὲν μπορούν ν' ἀντικαταστήσουν τὶς ἐνέργειές των, οὔτε ἡ διάνοια μπορεῖ ποτὲ νὰ αἰσθανθῇ κάτι, οὔτε ἡ αἴσθηση νὰ σκεφθῇ κάτι. Μονάχα στὴ σύνθεσή των, στὴν ἔνωσή των εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση.

Ἄν θελήσωμε ἀρνητικὰ νὰ ὀρίσωμε τὴν διάνοια πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι εἶναι μιὰ μὴ αἰσθητὴ γνωστικὴ δύναμη. Θετικὰ ἂν τὴν ὀρίσωμε θὰ εἰποῦμε ὅτι διάνοια εἶναι ἡ γνωστικὴ δύναμη ποὺ βασίζεται σὲ ἔννοιες, εἶναι δύναμη λογικὴ καὶ ὄχι διαισθητικὴ. Οἱ ἔννοιες ἐπίσης δὲν στηρίζονται σὲ ἐρεθισμούς, ὅπως οἱ ἐποπτεῖες, ἀλλὰ στὴν αὐτενέργεια τῆς διάνοιας. Αὐτενέργεια τῆς διάνοιας εἶναι ἡ ἐνιαία ἐκείνη πράξις τῆς ποὺ κατατάσσει πολλὰς διάφορες παραστάσεις κἀνω ἀπὸ μιὰ κοινὴ. Ἡ κοινὴ τούτη παράσταση λέγεται ἔννοια. Ἡ διάνοια μὲ τὶς ἔννοιες αὐτὲς δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ κρίνει. Κι' ἐπειδὴ ἡ ἔννοια δὲν ἀναφέρεται ποτὲ ἄμεσα στὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ πάντοτε μέσῳ μιᾶς ἐποπτείας ἢ μιᾶς ἄλλης ἔννοιας, εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κρίση

δὲν εἶναι ποτὲ ἄμεση γνώση τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ πάντοτε ἔμμεση. Διάνοια λοιπὸν εἶναι μιὰ ἔμμεση γνωστικὴ δύναμη. Ἐπειδὴ ὅμως μπορούμε ὅλες τὶς πράξεις, τὶς ἐνέργειες τῆς διάνοιας νὰ τὶς ἀναφέρωμε σὲ κρίσεις, μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ διάνοια εἶναι γενικὰ ἡ δύναμη ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε. Εἶπαμε πρὶν ὅτι διάνοια εἶναι ἡ δύναμη ποὺ σκέπτεται. Σκέψη ὅμως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ γνώση μὲ ἔννοιες. Οἱ ἔννοιες ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀναφέρονται ὡς κατηγορούμενα κρίσεων σὲ παραστάσεις, μὲ ἄλλα λόγια κρίνουνε παραστάσεις. Ἡ ἔννοια εἶναι ἔννοια μόνον ἐφ' ὅσον μ' αὐτὴν γνωρίζεται κάτι, μόνον ἐφ' ὅσον κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπάγονται ἄλλες παραστάσεις, μέσῳ τῶν ὁποίων ἡ ἔννοια ἀναφέρεται σὲ ὠρισμένα ἀντικείμενα. Ὡστε ἡ ἔννοια εἶναι τὸ κατηγορούμενο γιὰ μιὰ κρίση ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ γιὰ κάτι δεδομένο. Τὶς ἐνέργειες τῆς διάνοιας μὲ τὶς ὁποῖες ὑποτάσσει, ὑπάγει πολλὰς διαφορὰς παραστάσεις κάτω ἀπὸ μιὰ κοινὴ ἔννοια, εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς εὔρωμε ὅλες, ἂν ἀναλύσωμε καὶ ἐκθέσωμε πλήρως τὶς ἐνέργειες τῆς ἐνότητας μέσα στὶς κρίσεις. Δηλαδή εἶναι δυνατὸν νὰ εὔρωμε πόσα εἶδη ἐννοιῶν ἔχει ἡ διάνοια, ἂν εὔρωμε πόσα εἶδη θεμελιακῶν κρίσεων ἔχει.

Ὅπως ὅλη ἡ ποικιλία τῆς ἐποπτείας, γιὰ νὰ σχηματισθῇ, προϋποθέτει τὶς μορφὰς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ἔτσι καὶ ὅλη ἡ ποικιλία τῆς ἐποπτείας, γιὰ νὰ γνωσθῇ, προϋποθέτει τὴν ἐνότητα τῆς διάνοιας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν θὰ ἔπρεπε γενικὰ νὰ ὀρισθῇ ἡ διάνοια ὡς ἡ δύναμη τῶν γνώσεων, δηλαδή ἡ δύναμη ποὺ ἔχει γνώση. Ἡ γνώση ὅμως ἔγκειται στὴν συγκεκριμένη ἀναφορὰ δεδομένων παραστάσεων σὲ ἓνα ἀντικείμενο. Καὶ ἀντικείμενο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἔννοια τοῦ ἔχει μέσα τῆς ἐνώση τὴν ποικιλία μιᾶς δεδομένης ἐποπτείας, δηλαδή ἐκεῖνο ποὺ ἔχει συστηματικὴ ἐνότητα. Κάθε τέτοια ἐνότητα ὅμως τῶν παραστάσεων ἀπαιτεῖ ἐνότητα τῆς συνείδησης. Ἄρα ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἐκεῖνο ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν ἀναφορὰ τῶν παραστάσεων σ' ἓνα ἀντικείμενο. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐνότητα αὐτὴ τῆς συνείδησης εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἐγγυᾶται τὸ κῦρος τοῦ ἀντικειμένου, καὶ συνεπῶς ἐκεῖνη ποὺ μεταβάλλει τὶς παραστάσεις σὲ γνώσεις. Χωρὶς τὴν ἐνότητα τούτη δὲν θὰ εἶχαμε οὔτε γνώση, ἀλλὰ οὔτε καὶ διάνοια. Ὡστε ἡ δυνατότητα τῆς διάνοιας στηρίζεται στὴν ἐνότητά της. Ἡ πρώτη λοιπὸν καθαρὴ γνώση τῆς διάνοιας, ποὺ

ἀπάνω σ' αὐτὴν στηρίζεται καὶ ὅλη ἢ ἄλλη τῆς χρήσης, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πρωταρχικῆς συνθετικῆς ἐνότητάς της. Ἡ γνώση τούτη εἶναι βέβαια ὅπως διόλου ἀνεξάρτητη ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας. Ἡ συνθετικὴ τούτη ἐνότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ κάθε γνώση. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅμως μόνον ὅτι ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ γνωρίσῃ ἓνα ἀντικείμενο, ἀλλὰ σημαίνει ἀκόμα καὶ ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν προϋπόθεση τούτη πρέπει νὰ στέκῃ καὶ κάθε ἐποπτεία γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀντικείμενο, γιατί ἄλλοιῶς καὶ χωρὶς τὴν συνθετικὴ ἐνότητα εἶναι ἀδύνατο ἡ ποικιλία τῆς ἐποπτείας νὰ ἐνωθῇ μέσα σὲ μιὰ συνείδηση. Μὲ ἄλλα λόγια συνείδηση χωρὶς ἐνότητα εἶναι ἀδύνατη. Ἡ συνθετικὴ αὕτη ἐνότητα εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος γιὰ κάθε σκέψη καὶ γνώση. Ὅμως, ἂν ἦταν δυνατόν νὰ ὑποθέσωμε μιὰ διάνοια ποὺ μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση της νὰ ἔθετε ταυτόχρονα καὶ τὴ ποικιλία τῆς ἐποπτείας, μιὰ διάνοια ποὺ μὲ τὴ παράστασή της νὰ θέτῃ μαζὶ καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς παράστασης, τότε ἡ διάνοια τούτη δὲν θὰ ἐχρειάζονταν μιὰ ἰδιαίτερη πράξη γιὰ τὴ σύνθεση τῆς ποικιλίας τῆς ἐποπτείας σὲ ἐνότητα. Τὴ δύναμη ὅμως τούτη δὲν τὴν ἔχει ἡ ἀνθρώπινη διάνοια, ἡ ὁποία σκέπτεται μονάχα. Ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου δὲν θεάζεται. Ἡ ὑπέροχη ἐκείνη διάνοια θὰ ἔπρεπε ταυτόχρονα νὰ σκέπτεται καὶ νὰ θεάζεται.

Καμμιά ἄλλη γνωστικὴ δύναμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διάνοια, δὲν μᾶς δίνει συστατικὰς ἀρχὰς τῆς γνώσης, δηλαδή ἀρχὰς ποὺ νὰ θεμελιώνουν τὴν ἴδια τὴν ἀντικειμενικὴ γνώση. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ποὺ τὸ ἔργο της εἶναι νὰ ξεκοσκινήσῃ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς γνώσης καὶ νὰ βρῇ κατὰ τὶ συμβάλλει ἢ καὶ μὴ σιὸ γεγονὸς τῆς γνώσης, ἀπορρίπτει ὅλα τὰ ἄλλα καὶ κρατᾷ μονάχα ἐκεῖνο ποὺ ἡ διάνοια θέτει a priori ὡς νόμο γιὰ τὴν φύση, δηλαδή γιὰ τὴν ὁλότητα τῶν φαινομένων. Ἐκεῖνες οἱ ἐννοίαι εἶναι συστατικὰς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τῆς φύσης ποὺ ἔχουν τὴν πηγὴ τους μέσα στὴ διάνοια. Ὅλες τὶς ἄλλες ἐννοίαι ποὺ δὲν ἔχουν θεμελιωτικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, τὶς χαρακτηρίζει ὁ Kant ὡς ἰδέαι. Οἱ ἰδέαι εἶναι γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ὑπερβατικὰς, δηλαδή μ' αὐτὰς ὁ νοῦς μας δὲν κρατιέται μέσα στὰ ὅρια τῆς καθαρῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε παρὰ κάτω, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνώφελες καὶ ὅτι εἶναι δυ-

νατὸν νὰ λείψουν. Οἱ ἰδέες μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς ρυθμιστικές, κανονιστικές ἀρχές τοῦ νοῦ. Τὶ σημαίνει τοῦτο θὰ τὸ ἐξηγήσωμε παρακάτω. Μὲ τὸν χωρισμὸν αὐτὸν τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὶς ἔννοιες ὁ Kant δὲν θέλει νὰ κάμῃ τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ προστατεύσῃ τὴν διάνοια, δηλαδὴ τὴ γνωστικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ οἱ ἀρχές τῆς θεμελιώνουν τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ἔχει αὐτὸν τὸν κύριο σκοπὸ, νὰ ὁρίσῃ ὡς ποῦ φθάνει ἡ ἀρμοδιότητα τῆς διάνοιας.

Πῶς ὅμως ἐπεξεργάζεται ἡ διάνοια τὴν ὕλη τῆς ἐποπτείας; Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ἔτσι ἀπαντᾷ ὁ Kant στὸν Eberhard, ἐπικριτὴ τοῦ ἔργου τῆς κριτικῆς, ἀπόδειξε στὴν ὑπερβατικὴ τῆς λογικῆ ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τούτη γίνεται μὲ τὴν ὑπαγωγή τῶν ἐποπτειῶν (ἐμπειρικῶν ἢ καθαρῶν) κάτω ἀπὸ τὶς κατηγορίες. Οἱ κατηγορίες εἶναι ἔννοιες γιὰ τὰ πράγματα γενικά, εἶναι ὅλως διόλου θεμελιωμένες a priori μέσα στὴν καθαρὴ διάνοια. Κατηγορίες εἶναι οἱ θεμελιακὲς ἔννοιες τῆς γνώσης. Αὐτὲς τὶς βρίσκει ὁ Kant μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν θεμελιακῶν μορφῶν τῆς σκέψης, τῆς κρίσης, δηλαδὴ τῆς ἔνωσης τῶν παραστάσεων στὴν ἐνότητα τῆς συνείδησης. Οἱ κατηγορίες θεμελιώνουν τὴν γνώση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, εἶναι οἱ πρῶτοι ὅροι μὲ τοὺς ὁποίους δουλεύει ἡ διάνοια. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία ἐδῶ ποῦ θέλομε νὰ ὁρίσωμε μόνο στὴν γενικότητά τῆς τὴν ἔννοια τῆς διάνοιας καὶ τὴν ἔννοια τοῦ νοῦ καὶ νὰ ἴδουμε τὴν διαφορὰ τους εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ διάνοια εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὶς κατηγορίες, δὲν μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ λειτουργήσῃ. Οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθυνθῇ ἡ διάνοια χωρὶς τὶς κατηγορίες, οὔτε πέρα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία σὲ μιὰ σφαῖρα ὑπεραισθητή. Τὸ ἔργο τῆς καὶ ὁ κύκλος τῆς εἶναι αὐστηρὰ καθωρισμένα. Δὲν γνωρίζομε διάνοια ἢ ὁποία ἄμεσα, χωρὶς κατηγορίες, νὰ θεάζεται εἴτε αἰσθητὰ εἴτε ὑπεραισθητὰ. Τοῦτο εἶναι τὸ θετικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, ὅτι ὥρισε τὰ ὅρια τῆς διάνοιας, ἢ μᾶλλον ἀνακάλυψε τὴν δύναμή τῆς. Ἡ διάνοια δὲν εἶναι, λέγει ὁ Kant, μιὰ δύναμη καθαρώτερης, διαυγέστερης γνώσης ἀπὸ τὴν ἐποπτεία, γιατί καθαρότητα ἔχει καὶ ἡ ἐποπτεία, ἀλλὰ εἶναι ἡ δύναμη ποὺ ἔχομε νὰ γνωρίζομε μὲ ἔννοιες. Τοῦτο εἶναι τὸ πραγματικὸ τῆς γνώσεως καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν ἄδικο ὅσοι ἀκολουθοῦνε τὸν Wolf, ποὺ ἀντιθέτουν τὴν

γνώση τῆς διάνοιας ὡς σαφέστερη, διαυγέστερη, στὴ γνώση τῆς αἰσθησης, ὡς συγκεχυμένη. Οἱ αἰσθητὲς ἔννοιες, λέει ὁ Kant, εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι πολὺ φωτεινές, καὶ οἱ ἔννοιες τῆς διάνοιας πολὺ συγκεχυμένες, ὅπως συμβαίνει στὴ γεωμετρία καὶ στὴ μεταφυσική. Ἡ γεωμετρία ἔχει ἔννοιες ποὺ στηρίζονται στὴν ἐποπτεία, καὶ ὅμως οἱ ἔννοιες αὐτὲς εἶναι πολὺ φωτεινές. Ἀντίθετα γίνεται στὴ μεταφυσική, ποὺ οἱ ἔννοιές της εἶναι λογικὲς καὶ δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἰσθηση. Ἐδῶ οἱ ἔννοιες εἶναι συγκεχυμένες. Ὡστε δὲν πρέπει νὰ ζητοῦμε νὰ ὀρίσωμε τὴν διάνοια κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν.

Ἡ διάνοια ὡς ἡ δύναμη τῆς γνώσης περιέχει, λέγει ὁ Kant στὴν ἀνθρωπολογία, τὴ δύναμη τῆς προσοχῆς (*attentio*), τὴ δύναμη τῆς ἀφαίρεσης (*abstractio*) καὶ τὴ δύναμη τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἑαυτὸ της, (*reflexio*). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς δυνάμεις τῆς εἶναι ἀπαραίτητες καὶ μάλιστα ἡ κάθε μιὰ γιὰ ἓναν εἰδικὸ σκοπό. Ἡ πρώτη γιὰ νὰ σχηματίσῃ ἡ διάνοια τὴν ἐποπτεία, ἡ δεύτερη γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὴν ἔννοια καὶ ἡ τρίτη γιὰ νὰ γεννήσῃ τὴν γνώση. Γενικὰ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη ποὺ σκέπτεται καὶ αὐτὸ θὰ εἴπῃ ποὺ λειτουργεῖ μὲ βάση τὶς ἔννοιες. Ἡ αἰτία ποὺ ἡ διάνοια χαρακτηρίζεται ὡς ἀνώτερη δύναμη τῆς γνώσης (ἀντίθετα μὲ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἰσθηση, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κατώτερη δύναμη τῆς γνώσης) εἶναι ὅτι ἡ διάνοια, δηλαδή ἡ δύναμη ποὺ σκέπτεται μὲ ἔννοιες, ἀποβλέπει στὸ γενικὸ τῶν παραστάσεων γνωρισμα, δηλαδή στὸν κανόνα, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ὑπαχθῇ ἡ ποικιλία τῶν ἐποπτειῶν (καθαρῶν καὶ ἐμπειρικῶν) γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν ἐνότητα τῆς γνώσης, ἐνῶ ἡ ἐποπτεία (ἐμπειρική καὶ καθαρὴ) περιέχει μονάχα ὅ,τι εἶναι εἰδικὸ μέσα στὰ ἀντικείμενα. Ὡστε ἡ ἐποπτεία εἶναι πάντα εἰδική, ἀτομική, ἐνῶ ἡ διάνοια εἶναι πάντα γενική. Ἡ παράσταση διαφέρει ἀπὸ τὴν ἔννοια ἀκριβῶς κατὰ τοῦτο ὅτι ἡ πρώτη εἶναι εἰδική, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι γενική. Ἐπίσης, λέει ὁ Kant στὴν ἀνθρωπολογία του, ὅτι βέβαια ἡ διάνοια εἶναι εὐγενέστερη ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἰσθηση, ἀλλὰ ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἰσθηση εἶναι πιὸ ἀναγκαῖες καὶ πιὸ ἀπαραίτητες. Ἡ δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι χωριστὰ ἀπὸ τὴν διάνοια εἶναι ὅπως ἓνας λαὸς χωρὶς κεφαλή, ἀρχηγό. Ἐνας ἀρχηγὸς πάλι χωρὶς λαό, δηλαδή ἡ διάνοια χωρὶς τὴν αἰσθηση καὶ τὴν ἐποπτεία, δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτε. Δὲν ὑπάρχει μεταξύ

τῶν δύο, διάνοιας καὶ ἐποπτείας φιλονεικία γιὰ τὴ θέση, γιὰ τὸ βαθμὸ τοῦ ὕψους, ἂν καὶ ἡ διάνοια χαρακτηρίζεται ὡς ἀνώτερη καὶ ἡ ἐποπτεία ὡς κατώτερη πηγὴ τῆς γνώσης.

Ὁρθὴ εἶναι ἡ διάνοια ὄχι τόσο ὅταν λαμπυρίζει μὲ τὸν πλοῦτο τῶν ἐννοιῶν της, ὅσο ὅταν οἱ ἐννοιές της εἶναι πρόσφορες γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου. Ὁρθὴ εἶναι ἡ διάνοια ὅταν ἡ ἐννοιά της εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ἀλήθεια.

Μὲ τὴ διάνοια ἀναφέρουμε τὶς παραστάσεις σὲ ἓνα ὠρισμένο ἀντικείμενο τῆς πείρας καὶ ταυτόχρονα ἔχομε συνείδηση γιὰ τὴν ἀναφορὰ τούτη. Γι' αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθῇ ἡ διάνοια ὡς ἡ δύναμη ἐκείνη πού ἔχει παραστάσεις καὶ πού ἔχει ταυτόχρονα καὶ συνείδηση τῆς πράξης μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρονται οἱ παραστάσεις σὲ ἀντικείμενα τῆς πείρας. Καὶ ἡ ἀναφορὰ ὅμως τούτη γίνεται ἀπὸ τὴ διάνοια σύμφωνα μὲ ὠρισμένους κανόνες. Γι' αὐτὸ μπορούμε ἐπίσης νὰ ὀρίσωμε τὴ διάνοια ὡς τὴ δύναμη πού ὑποτάσσει, ὑπάγει τὶς παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων κάτω ἀπὸ κανόνες. Ἡ διάνοια ζητάει παντοῦ κανόνες, νόμους, καὶ εἶναι ἱκανοποιημένη μόνον ὅταν τοὺς βρίσκει.

Γενικὰ λοιπόν, ἔπειτα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα, ἡ διάνοια πρέπει νὰ ὀρισθῇ ὡς ἡ δύναμη πού ἔχει ἐννοίες, κρίσεις καὶ κανόνες, κινεῖται σύμφωνα μ' αὐτοὺς καὶ ὑποτάσσει κάτω ἀπ' αὐτοὺς ὅλα τὰ δεδομένα τῆς ἐποπτείας. Μὲ τὴν διάνοια ἀποχτοῦν οἱ ἐποπτεῖες μας τάξη, ἐνότητα, σχέση καὶ κῦρος. Αὐτὴ συνδέει τὶς παραστάσεις σύμφωνα μὲ λογικοὺς νόμους. Χωρὶς τὴν διάνοια οἱ παραστάσεις, οἱ ἐποπτεῖες, ὅλα τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, θὰ ἦσαν ἓνα χάος. Ἡ ἐποπτεία, ἡ δύναμη δηλαδή μὲ τὴν ὁποίαν ἔχομε ἐποπτεῖες, ἔχει μονάχα μορφές, δηλαδή τὴ μορφή τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀριστοτελεῖα τῆς ἐποπτείας. Ἡ διάνοια ὅμως μᾶς δίνει κανόνες καὶ νόμους. Καταγίνεται πάντα ἡ διάνοια νὰ βάζη τὰ φαινόμενα σὲ νόμους. Οἱ κανόνες, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀντικειμενικοί, λέγονται νόμοι. Οἱ κανόνες ἔχουν τὴν ἀρχή τους στὴ διάνοια καὶ δυνατοποιοῦν ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε πείρα, δηλαδή συνθετικὴ, ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων. Σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια εἶναι ἡ διάνοια ὁ νομοθέτης τῆς φύσης. Χωρὶς τὴν διάνοια δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ συνθετικὴ ἐνότητα τῆς ἐποπτικῆς ποικιλίας τῶν φαινομένων, ἢ, ὅπως καὶ ἀλλοιῶς λέει ὁ Kant, δὲν θὰ

ὑπῆρχε φύση, γιὰτὶ φύση εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῶν φαινομένων σύμφωνα μὲ νόμους. Ἡ διάνοια εἶναι λοιπὸν ἡ πηγὴ τῶν νόμων ποὺ εὐρίσκομε μέσα στὴ φύση καὶ ἡ τυπικὴ ἐνότητα τῆς φύσης. Τοῦτο δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι καὶ οἱ ἐμπειρικοὶ νόμοι ἀναπηδοῦνε ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς διάνοιας. Οἱ ἐμπειρικοὶ νόμοι εἶναι σχηματισμοὶ τῆς διάνοιας μὲ προϋπόθεση ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὴν παρατήρηση καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τοὺς ἐσωτερικοὺς κανόνες τῆς διάνοιας.

Ἡ διάνοια εἶναι καθαρὴ, δηλαδὴ εἶναι κάτι ξεχωριστὸ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι. Εἶναι μιὰ αὐθύπαρχτη δύναμη, ποὺ ἔχει αὐτάρκεια καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ μὲ ἐξωτερικὰ μέσα νὰ μεγαλώσῃ, δηλαδὴ νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὴν ἐνότητά της. Τὸ σύνολο τῶν καθαρῶν γνώσεων, δηλαδὴ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐννοιῶν a priori, ἀποτελεῖ συνεπῶς ἓνα σύστημα ἐνιαῖο. Καὶ ὅμως ὅλο τοῦτο τὸ σύστημα, δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν καθαρῶν γνώσεων τῆς διάνοιας, ἔχει τὸν μοναδικὸ σκοπὸ νὰ θεμελιώσῃ τὴ γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Σ' αὐτὸ ἔγκειται ἡ πραγματικὴ χρῆση τῆς διάνοιας. Οἱ ἀρχές τῆς διάνοιας ἀποτελοῦν τὸ θεμελιακὸ σχῆμα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὑπάγεται ὅλη ἡ δυνατὴ πείρα τοῦ κόσμου, δηλαδὴ ἡ ἐπιστημονικὴ του γνώση. Ἡ διάνοια εἶναι ἀδύνατο νὰ κάμῃ ἄλλη χρῆση τῶν ἀρχῶν της, ἐκτὸς ἐκείνης ποὺ τῆς δίνει τὴ γνώση τῶν ἐποπειῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων. Μιὰ ὑπερβατικὴ χρῆση τῶν ἀρχῶν τῆς διάνοιας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοήσωμε. Δὲν μπορεῖ ἡ διάνοια ποτὲ νὰ ὑπερβῆ τὰ ὅρια καὶ τοὺς φραγμοὺς ποὺ τῆς βάζει ἡ δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τῆς ἐποπτείας. Οἱ ἀρχές τῆς διάνοιας ἀποχτοῦν ὅλη τους τὴ γονιμότητα ὅταν γίνονται ἀρχές σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀποχτοῦν ἐνότητα τὰ φαινόμενα. Χωριστὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις ἡ διάνοια λέγεται καθαρὴ, συνδυασμένη μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ ὕλικὸ ποὺ τῆς προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις λέγεται ἐφαρμοσμένη. Ἐφαρμοσμένη διάνοια εἶναι ἡ πείρα. Καθαρὴ εἶναι ἡ δύναμη ποὺ ἔχει γνώση a priori.

Ἡ διάνοια εἶναι κριτικὴ, δηλαδὴ προχωρεῖ ἀπὸ κρίση σὲ κρίση. Ὁ δρόμος της αὐτὸς εἶναι δυνατὸς μόνον μέσω τῶν ἐννοιῶν. Εἶναι δηλαδὴ ἡ διάνοια κλεισμένη μέσα της, ἄμεσα δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ ἰδῇ, οὔτε μπορεῖ ἄμεσα νὰ σκύψῃ στὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ ἰδῇ. Ὅτι

βλέπει και ὅ,τι τῆς εἶναι προσιτὸ τῆς ἔρχεται μέσω τῶν αἰσθήσεων και τῆς ἐποπτείας Δὲν ἔχομε διανοητικὴ ἐποπτεία *intellektuelle Anschauung*. Θὰ ἦταν ὁμως δυνατὸν νὰ σχηματίσωμε τὴν ἔννοια γιὰ μιὰ διάνοια ποὺ νὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ θεάζεται ἄμεσα. Μέσα στὴ διάνοια τούτη θὰ ἦταν ταυτόχρονα μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση, μὲ τὴν πράξη τῆς αὐτοσυνείδησης, δεδομένη και ἡ ἐποπτικὴ ποικιλία. Μέσα στὴν παράσταση αὐτῆς τῆς διάνοιας θὰ ὑπῆρχαν ἄμεσα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῶν αἰσθήσεων, τὰ ἀντικείμενα. Ἡ διάνοιά τούτη, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, δὲν θὰ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ ἐνέργεια γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ σύνθεση τῆς ἐποπτικῆς ποικιλίας. Ἡ σύνθεση τούτη θὰ τῆς ἦταν δεδομένη ταυτόχρονα μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση. Θὰ εἶχε δηλαδή ἡ διάνοια τούτη ἐποπτεία και μάλιστα ἀπόλυτη. Μιὰ τέτοια ὁμως διάνοια δὲν ἔχομε καμμιά βάση γιὰ νὰ τὴν δεχθοῦμε. Μονάχα τὴν ἔννοιά της σχηματίζομε. Οὔτε μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι π. χ. ὁ θεὸς ἔχει μιὰ τέτοια διάνοια, γιὰτὶ μόνον κατ' ἀναλογίαν εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ ἀποδοθῆ διάνοια.

Μεταξὺ τῆς διάνοιας και τοῦ νοῦ θέτει ὁ Kant τὴ δύναμη τῆς κρίσης. Ἡ δύναμη τούτη εἶναι ἡ ἰκανότητα ποὺ ἔχομε νὰ ὑπάγωμε τὸ εἰδικὸ στὸ γενικὸ, εἴτε στὸν κανόνα εἴτε στὸ νόμο. Ἄν τὸ γενικὸ εἶναι ἤδη δεδομένο ἀπὸ τὴ διάνοια, τότε ἡ δύναμη τῆς κρίσης εἶναι καθοριστικὴ, ἂν ὁμως δὲν εἶναι δεδομένο και πρέπει νὰ εὑρεθῆ, τότε ἡ δύναμη τῆς κρίσης εἶναι στοχαστικὴ, ἐπιστροφικὴ. Ἡ στοχαστικὴ δύναμη τῆς κρίσης ἔχει μιὰ δική της ἀρχὴ *a priori*. Ὁ χαραχτηρὸς ὁμως τῆς ἀρχῆς τούτης δὲν εἶναι, ὅπως ἐκεῖνος τῶν νόμων τῆς διάνοιας, θεμελιωτικὸς τῶν σχέσεων, συστατικὸς τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ κανονιστικὸς, ὑποκειμενικὸς. Ἡ ἀρχὴ τούτη εἶναι ἡ σκοπιμότητα, δηλαδή ἐκείνη ποὺ βλέπει τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ σκοποῦ. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ χρησιμεύει γιὰ νὰ κρίνῃ ἡ δύναμη τῆς κρίσης ὠρισμένα δεδομένα τῆς πείρας ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη ἀποψη, ἀλλοιώτικη ἀπ' ἐκείνη τῆς διάνοιας. Καὶ μὲ τὴν ἀρχὴ τούτη ἀνάγονται ὅλα τὰ εἰδικά, ὅλη ἡ ποικιλία τῆς φύσης, σὲ μιὰ ἐνότητα και ἀπ' αὐτὴν γίνονται ἀντιληπτά, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους, τὸν σκοπό. Γι' αὐτὸ καλοῦμε τὴν ἀρχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κρίνει τὰ δεδομένα ἡ δύναμη τῆς κρίσης, *τελεολογικὴ*. Ἡ δύναμη τῆς κρίσης εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη

γνωστικὴ ἱκανότητα. Ὅταν ὁ νόμος, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπάγει τὰ πράγματα ἢ δύναμη τῆς κρίσης, τῆς εἶναι δοσμένος ἀπὸ τὴν διάνοια, τότε τὸ ἔργο τῆς εἶναι ἀπλό. Ὑπάρχουν ὅμως μέσα στὴ φύση μορφές ποικίλες πὺ οἱ νόμοι τῆς διάνοιας τὶς ἀφίνουν ἀπροσδιόριστες. Γιὰ τὶς μορφές αὐτὲς πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ὑπάρχουν ἐπίσης νόμοι. Οἱ νόμοι αὐτοὶ ὡς ἐμπειρικοὶ θὰ φαίνονται βέβαια στὴ διάνοια τυχαῖοι, στὴ δύναμη τῆς κρίσης ὅμως θὰ φαίνονται ἀναγκαῖοι, δηλαδὴ θὰ πηγάζουν ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ τῆς ἐνότητας τῶν πολλῶν δεδομένων. Τὴν ἀρχὴ τούτῃ τὴν χρειάζεται ἡ δύναμη τῆς κρίσης γιὰ νὰ κατανοήσῃ τοὺς ἐμπειρικοὺς νόμους, δηλαδὴ νὰ τοὺς συνδέσῃ σὲ μιὰ ἐνότητα. Χωρὶς τὴν ἀρχὴ τούτῃ θὰ ἔμεναν πολλὰ πράγματα, πὺ δὲν ὑπάγονται σιτοὺς γενικοὺς νόμους τῆς διάνοιας, ὅλως διόλου ἀκαθόριστα.

Ποιὸ εἶναι ὅμως τὸ νόημα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς; Πρέπει ὅλα ὅσα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους νὰ ὑπαχθοῦν κάτω ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη ἐνότητα. Ὑποθέτει ἡ ἀρχὴ τούτῃ, ὅτι μιὰ τάξη ὑπάρχει καὶ μέσα στὰ δεδομένα αὐτά, μιὰ τάξη πὺ εἶναι ὡσὰν νὰ τὴν ἔβαλε ἕνας νοῦς, μιὰ διάνοια, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ εἶναι δυνατὸν καὶ αὐτὰ νὰ γίνουν ἀντικείμενα τῆς γνώσης μας, δηλαδὴ νὰ ἀποτελέσουν ἕνα σύστημα τῆς πείρας κατὰ εἰδικοὺς πιά νόμους τῆς φύσης. Μ' αὐτὸ βέβαια δὲν δέχεται ἡ δύναμη τῆς κρίσης ὅτι πράγματι ὑπάρχει μιὰ τέτοια διάνοια. Ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ, πὺ ἀποτελεῖ τὴ βᾶση γιὰ νὰ θεωρηθοῦν κατὰ τρόπο ἐνιαῖο ὠρισμένες μορφές τῆς φύσης, ὅπως π. γ. οἱ μορφές τῆς ζωῆς, εἶναι πραγματικὰ ἰδέα τῆς δυνάμεως τῆς κρίσης, δηλαδὴ μ' αὐτὴν βάζει ἡ δύναμη τῆς κρίσης στὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ὄχι στὴν ἴδια τὴ φύση ἕνα νόμο. Ἡ δύναμη τῆς κρίσης βλέπει τὴ φύση σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἰδέα τοῦ σκοποῦ, ὡσὰν νὰ ἦταν μιὰ διάνοια πὺ ἔχει μέσα τῆς τὴν αἰτία τῆς ἐνότητας τῶν ἀπείρων δεδομένων τῆς ἐποπτείας. Ἡ τελεολογία μέσα στὴ φύση δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἔννοια a priori, πὺ ἔχει τὴν πηγὴ τῆς ἀποκλειστικῆς στὴν στοχαστικῆς, ἐπιστροφικῆς δυνάμεως τῆς κρίσης. Στὰ δημιουργήματα τῆς φύσης εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχθοῦμε ἑσωτερικὸ σκοπὸ, ὅτι δηλαδὴ ἡ φύση ἢ ἴδια δένεται μ' ὠρισμένους σκοποὺς γιὰ νὰ τὰ δημιουργήσῃ. Ὁ σκοπὸς ἐδῶ εἶναι ἕνας τρόπος τῆς δυνάμεως τῆς κρίσης γιὰ νὰ συνδέσῃ ὠρισμένα φαινόμενα, ὠρισμένες μορφές ἀνυμεταξύ

των. Ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ σκοποῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς κρίσης κατ' ἀναλογία μὲ τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ ποὺ ἔχομε στὴν ἠθικὴ καὶ στὶς τέχνες, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει αὐστηρὰ νὰ τὴν χωρίζωμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ, ὅπως ὑπάρχει στὴ πρακτικὴ ζωὴ, καὶ στὸν πρακτικὸ καθαρὸ λόγῳ. Ὁ σκοπὸς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσης εἶναι τυπικός, ἐνῶ ὁ σκοπὸς τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι οὐσιαστικός. Ὁ πρῶτος σκοπὸς εἶναι ὑποθετικός, ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι ἐμπράγματος. Ἡ δύναμη τῆς κρίσης βάζει μιὰ ἀρχὴ a priori γιὰ τὴν κατανόηση ὁρισμένων μορφῶν τῆς φύσης, ἡ ἀρχὴ ὅμως τούτη ἔχει ὑποκειμενικὴ ἀξία, δηλαδὴ δὲν ἔπραξε πράγματι ἡ φύση σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸν σκοπὸ, ἀλλὰ τὴν βλέπει ἔτσι ἡ δύναμη τῆς κρίσης ὡσὰν νὰ εἶχε πράξει σκόπιμα. Τὸ γενικό, ὁ σκοπὸς, εἶναι ἐδῶ ἡ ἀρχὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσης. Τὸ εἰδικό, π.χ. ἡ συγκεκριμένη μορφή ζωῆς, εἶναι ἔργο τῆς φύσης. Ἡ ὑπαγωγή τοῦ εἰδικοῦ στὸ γενικὸ γίνεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς κρίσης καὶ ἔχει μόνον ὑποκειμενικὸ κῦρος, γιατί τὸ γενικό, ὁ σκοπὸς, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀνεβάζει τὸ εἰδικὸ δὲν εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση, ἀλλὰ μόνον μέσα στὴ δύναμη τῆς κρίσης.

Ἀπομένει ἀκόμα νὰ καθορισθῇ ἡ ἔννοια τοῦ νοῦ. Ἡ ἔννοια τούτη ἔχει στὸν Kant μιὰ πλατειά καὶ μιὰ στενὴ σημασία. Στὴ πλατειά της σημασία περιλαμβάνει ὅλες τὶς λογικὲς δυνάμεις, ἢ ὅπως ὁ Kant λέει «ὀλόκληρη τὴν ἀνώτερη γνωστικὴ δύναμη», δηλαδὴ κλείνει μέσα της καὶ τὴ διάνοια καὶ τὴ δύναμη τῆς κρίσης καὶ τὸ νοῦ. Στὴν πλατειά τούτη σημασία εἶναι ὁ νοῦς ἡ δύναμη τῆς γνώσης a priori, ἡ πηγὴ παντὸς λογικοῦ στοιχείου καὶ κάθε λογικῆς γνώσης. Ἐκεῖνο ποὺ σημαίνει ὁ νοῦς στὴ πλατειά του σημασία ἡμεῖς στὴ γλῶσσά μας μπορούμε νὰ τὸ περιλάβωμε μέσα σὲ ἓνα εἰδικὸ ὄρο, στὴν ἔννοια τοῦ λόγου. Ἡ γερμανικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει αὐτὴν τὴν δυνατότητα καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἔννοια νοῦς, Vernunft, ἔχει σ' αὐτὴν διπλὴ σημασία. Στὴ στενὴ του ὅμως ἔννοια ὁ νοῦς εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν διάνοια, εἶναι ἡ ἀνώτατη γνωστικὴ δύναμη. Πάνω ἀπ' αὐτὴν τὴν γνωστικὴ δύναμη δὲν ὑπάρχει καμμιά ἄλλη μέσα μας. Ἡ γνώση μας ἀρχίζει μὲ τὶς αἰσθήσεις, θεμελιώνεται μὲ τὴ διάνοια καὶ καταλήγει στὸ νοῦ. Ὅπως ἡ διάνοια ἐπεξεργάζεται ἐκεῖνο ποὺ τῆς προσφέρει ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἰσθησιμότητα, ὅμοια καὶ ὁ νοῦς κατατάσσει κάτω ἀπὸ μιὰ ἀνώτατη ἐνό-

τητα ἐκεῖνο ποῦ τοῦ προσφέρει ἡ διάνοια. Καὶ ὅπως ἡ διάνοια στὴ χρήση της εἶναι μαζὶ τυπικὴ καὶ οὐσιαστικὴ, ὅμοια καὶ ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς στὴ τυπικὴ του χρῆση ἀφίνει κατὰ μέρος κάθε περιεχόμενο τῆς γνώσης, στὴν οὐσιαστικὴ του χρῆση καταγίνεται μὲ ὠρισμένες ἀρχές ποῦ ἡ πηγὴ τους εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος. Κατὰ τὴ τυπικὴ του χρῆση ὁ νοῦς ἔχει ὀρισθῆ, λέει ὁ Kant, ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τῆς Λογικῆς ὡς ἡ δύναμη τῶν ἐμμέσων συλλογισμῶν. Κατὰ τὴν οὐσιαστικὴ του ὁμως χρῆση, ὅπου ὁ ἴδιος γεννάει ἀρχές, δὲν ἔχει ἀκόμα ὀρισθῆ.

Ἐξηγήθηκε πρὶν ὅτι ἡ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη ποῦ σκέπτεται σύμφωνα μὲ κανόνες. Ὁ νοῦς διαφέρει ἀπὸ τὴ διάνοια κατὰ τοῦτο, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἡ δύναμη τῶν ἀρχῶν, δηλαδὴ ἡ δύναμη ποῦ σκέπτεται σύμφωνα μὲ ἀρχές. Ὁ ὅρος «ἀρχή» εἶναι ὁμως πολυσήμαντος καὶ πρέπει νὰ καθορισθῆ σὲ ποιά σημασία πρέπει νὰ νοηθῆ ἐδῶ. Στὴ κοινὴ του σημασία ὁ ὅρος αὐτὸς σημαίνει μιὰ γνώση ποῦ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀρχή, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀρχή οὔτε αὐτὴ καθ' αὐτὴν οὔτε κατὰ τὴν καταγωγὴ της. Κάθε γενικὴ θέση, καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι βγαλμένη μὲ ἐπαγωγὴ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀνώτατη ἀρχή γιὰ ἓνα συλλογισμό τοῦ νοῦ. Δὲν σημαίνει ὁμως αὐτὸ ὅτι καὶ πράγματι εἶναι ἀρχή. Ἐπίσης τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα, π.χ. τὸ ἀξίωμα ποῦ λέει ὅτι μεταξὺ δύο σημείων εἶναι δυνατὸν νὰ χαραχθῆ μιὰ μονάχα εὐθεῖα γραμμὴ, χαρακτηρίζονται ὡς ἀρχές. Γι' αὐτὸ λέει ὁ Kant «θὰ ὠνόμαζα μόνον ἐκείνη τὴ γνώση ἀρχικὴ, ὅπου γνωρίζω μὲ ἔννοιες τὸ εἰδικὸ μέσα στὸ γενικό». Στὴ περίπτωση αὐτὴ κάθε συλλογισμὸς τοῦ νοῦ εἶναι μιὰ μορφή ἀπαγωγῆς μιᾶς γνώσης ἀπὸ μιὰ ἀρχή, γιατί ἡ ἀνώτατη θέση σημαίνει ἐδῶ πάντοτε μιὰ ἔννοια. Ὅλα ὅσα ὑπάγονται κάτω ἀπὸ τὴν ἔννοια τούτη τὰ γνωρίζομε σύμφωνα μὲ μιὰ ἀρχή. Οἱ θεμελιακὲς κρίσεις τῆς διάνοιας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς γνώσεις ἀπὸ ἔννοιες, γιατί, ὅπως λέει ὁ Kant, αὐτὲς οἱ κρίσεις δὲν θὰ ἦταν δυνατὲς a priori, ἂν δὲν εἴχαμε τὴν καθαρὴ ἐποπτεία, ὅπως γίνεται στὰ μαθηματικά, καὶ ἂν δὲν εἴχαμε τοὺς ὅρους γενικὰ τῆς πείρας, ὅπως γίνεται στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη. Τὸ γεγονὸς π.χ. ὅτι ὅλα ὅσα γίνονται ἔχουνε μιὰ αἰτία, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπερανθῆ μὲ κανένα τρόπο ἀπὸ τὴν ἔννοια ἐκείνου ποῦ γενικὰ γίνεται. Γνώσεις συνθετικὲς μόνον ἀπὸ ἔννοιες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ

δώση ἢ διάνοια. Αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς γνώσεις ποὺ στηρίζονται ἀποκλειστικὰ σὲ ἔννοιες τὶς ὀνομάζει ὁ Kant ἀρχές. "Ὅλες οἱ ἄλλες γενικὲς γνώσεις καὶ γενικὲς κρίσεις εἶναι ἀπλῶς σχετικὲς ἀρχές καὶ ὀνομάζονται ἔτσι κατ' ἀναλογίαν μὲ τὶς ἀρχές τοῦ νοῦ, δηλαδή ἐκεῖνες ποὺ στηρίζονται ἀποκλειστικὰ σὲ ἔννοιες. "Ἄν ἡ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη ποὺ φέρνει σὲ ἐνότητα τὰ φαινόμενα μέσῳ τῶν κανόνων, τότε ὁ νοῦς εἶναι ἡ δύναμη ποὺ φέρνει σὲ ἐνότητα τοὺς κανόνες τῆς διάνοιας. Τοῦτο εἶναι δυνατόν μέσῳ τῶν ἀρχῶν. "Ὡστε ὁ νοῦς δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀναφεροθῆ ἄμεσα στὴν πείρα, ἢ σ' ἓνα ἀντικείμενο τῆς πείρας, ἀλλὰ ἀναφέρεται πάντοτε στὴ διάνοια τὴν ἴδια. Ὁ σκοπὸς του εἶναι νὰ δώσῃ α priori σύμφωνα μὲ ἔννοιες ἐνότητα στὶς πολλὲς γνώσεις, στοὺς πολλοὺς κανόνες τῆς διάνοιας. Ἡ ἐνότητα τούτη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἴδια ἡ διάνοια. Ἡ διάνοια δημιουργεῖ ἐνότητα στὴν ποικιλία τῆς ἐποπτείας μὲ τὸ νὰ τὴν ὑποτάσῃ σὲ ὠρισμένους κανόνες. Τὸ ἔργο τοῦ νοῦ εἶναι ἄλλο, νὰ φέρῃ ἐνότητα στὴν διάνοια. Μὲ τὴν ἀπαίτησή του αὐτὴν ὁ νοῦς δὲν θέλει νὰ βάλῃ νόμους σὲ ἀντικείμενα, οὔτε ἀποτελοῦν οἱ ἔννοιές του τὶς δυνατότητες γιὰ τ' ἀντικείμενα, δηλαδή γιὰ νὰ τὰ γνωρίσωμε καὶ νὰ τὰ ὀρίσωμε, ὅπως συμβαίνει τοῦτο μὲ τοὺς κανόνες τῆς διάνοιας, ἀλλὰ θέλει νὰ φέρῃ μιὰ ἐσωτερικὴ οἰκονομία στὴ διάνοια, ν' ἀναγάγῃ τὶς ἔννοιές της, ἔπειτα ἀπὸ σύγκριση ἀναμεταξύ των, σὲ ἓνα ὅσο τὸ δυνατόν μικρότερο ἀριθμὸ. Ὁ σκοπὸς τοῦ νοῦ εἶναι μιὰ ἀνώτερη σύνθεσις τῶν ἐννοιῶν τῆς διάνοιας. Ὁ σκοπὸς του αὐτὸς θὰ εἶναι κατορθωτὸς μόνον ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος ὁ νοῦς περιέχει συνθετικὲς κρίσεις α priori γιὰ νὰ ἀναγάγῃ σ' αὐτὲς τοὺς κανόνες τῆς διάνοιας.

Ὁ νοῦς ἔχει τὴ τάση νὰ ζητᾷ τὸν γενικὸ ὅρο μιᾶς κρίσεως ποὺ κάνει, ἐνὸς συλλογισμοῦ του. Ὁ συλλογισμὸς ποὺ κάνει ὁ νοῦς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ κρίσις ἢ ὁποία ὑποτάσσει τὸν ὅρο τῆς κάτω ἀπὸ ἓνα γενικὸ κανόνα. Ὁ γενικὸς αὐτὸς κανόνας στὴ λογικὴ λέγεται «μείζων πρότασις». Ὁ νοῦς ὅμως δὲν σταματᾷ στὸν γενικὸν αὐτὸν κανόνα. Θέλει καὶ αὐτὸν νὰ τὸν ὑποτάξῃ σ' ἓναν ἀκόμα γενικώτερο ὅρο, καὶ ἔτσι προχωρεῖ ἀπὸ τὸν ἓναν ὅρο στὸν ἄλλον, ζητᾷ πάντα τὸν ὅρο τοῦ ὅρου, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι λογικὰ δυνατόν. Ἄπ' αὐτὸ φαίνεται ὅτι τὸ ἰδιαίτερο ἔργο τοῦ νοῦ, κατὰ τὴν καθαρὴν

λογική του χρήση, εἶναι τοῦτο: νὰ ζητάη νὰ βρῆσκῃ γιὰ τὴν ὑπὸ ὄρους γνώση τῆς διάνοιας ἐκεῖνο ποὺ δὲν τελεῖ ὑπὸ ὄρους, ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἀνάγεται σὲ κανένα ἄλλο, δηλαδή τὸ ἀπόλυτο. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὀλοκληρώνεται ἡ ἐνότητα τῆς γνώσης ποὺ ἔχει ἡ διάνοια. Τοῦτο εἶναι ἓνα λογικὸ αἴτημα τοῦ νοῦ. Τὸ αἴτημα τοῦτο εἶναι ὅμως δυνατὸν τότε μόνον νὰ γίνῃ ἀρχὴ τοῦ καθαρῦ νοῦ, ὅταν παραδεχθῆ κανεὶς ὅτι, ἐφ' ὅσον εἶναι δεδομένη ἡ ὑπὸ ὄρους γνώση, τὸ ὑπὸ ὄρους ἀντικείμενο, πρέπει νὰ εἶναι δεδομένη καὶ ὀλόκληρη ἡ σειρά τῶν ὄρων, ἡ ὁποία στὴν ὀλότητά της πιά δὲν τελεῖ ὑπὸ ὄρους. Μιὰ τέτοια ἀρχὴ εἶναι συνθετική. Ἀπ' αὐτὴν πρέπει νὰ ἀναπηδήσουν γενικὲς κρίσεις, προτάσεις, ποὺ ἡ διάνοια δὲν τις γνωρίζει, γιὰ αὐτὴ ἔχει πάντα νὰ κάμῃ μὲ ἀντικείμενα τῆς πείρας, καὶ ἡ γνώση καὶ ἡ σύνθεσις αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων τελεῖ κάτω ἀπὸ ὄρους. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν εἶναι κάτω ἀπὸ ὄρους, τὸ ἀπόλυτο, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς πρὸς τοὺς διορισμούς του, ποὺ τὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ τελεῖ κάτω ἀπὸ ὄρους, καὶ ἀφοῦ τοῦτο γίνεῖ, εἶναι δυνατὸν νὰ δώσῃ τὸ ὑλικὸ γιὰ ὀρισμένους συνθετικὰς κρίσεις a priori.

Οἱ συνθετικὲς ὅμως κρίσεις a priori, ποὺ θὰ ἀναπηδήσουν ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τοῦ νοῦ, θὰ εἶναι ὑπερβατικὲς, δηλαδή δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν ποτὲ νὰ χρησιμοποιηθοῦνε ἐμπειρικά, ἐνῶ οἱ συνθετικὲς κρίσεις τῆς διάνοιας εἶναι θεμελιωτικὲς τῆς πείρας. Τοῦτο εἶναι ποὺ ξεχωρίζει τις συνθέσεις τοῦ νοῦ ἀπὸ τις συνθέσεις τῆς διάνοιας. Καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ νοῦ καὶ οἱ ἔννοιες τῆς διάνοιας εἶναι a priori, δηλαδή ἡ καταγωγὴ της δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πείρα. Ὅμως οἱ ἔννοιες τῆς διάνοιας θεμελιώνουν τὴν ἴδια τὴν πείρα, εἶναι οἱ λογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸν σχηματισμὸ της. Οἱ ἔννοιες τῆς διάνοιας ἀποτελοῦν τὸ λογικὸ σύστημα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑποταχθοῦνε τὰ φαινόμενα, γιὰ νὰ ἀποχτήσουν ἀναγκαιότητα γιὰ μιὰ ἐμπειρικὰ προσανατολισμένη συνείδηση. Μονάχα μὲ τις ἔννοιες αὐτὲς εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση ἑνὸς ἀντικειμένου. Μὲ τις ἔννοιες τῆς διάνοιας προσδιορίζομε τὰ ἀντικείμενα τῆς πείρας. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι, ἐπειδὴ αὐτὲς ἀποτελοῦνε τὴν νοητικὴ μορφή ὅλης τῆς πείρας, εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπει πάντα νὰ χροῦν τὴν ἐφαρμογὴ τους μέσα στὴν πείρα, δηλαδή πάντα νὰ εἶναι δυνατὸν μ' αὐτὲς νὰ

προσδιορισθῶνε ἀντικείμενα τῆς πείρας. Ἀντίθετα ἡ ἔννοια τοῦ νοῦ ἔχει ἄλλο σκοπό. Δὲν ἀναφέρεται στὴν πείρα, γιατί ἀφορᾷ μιὰ γνώση ὀλοκληρωτική. Ἡ πείρα ἀποτελεῖ ἓνα κομμάτι μόνον αὐτῆς τῆς ὀλοκληρωτικῆς γνώσης. Ἡ ἔννοια τοῦ νοῦ περιέχει τὸ ἀπόλυτο, τὴν ἀπόλυτη μορφή τῆς πείρας. Αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι πιά δεδομένο ἀντικείμενο τῆς ἴδιας τῆς πείρας. Ἡ πείρα δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἀπόλυτη μορφή της, γιατί πάντα ἡ πείρα θὰ ἀποτελῇ ἓνα μέρος τοῦ ὅλου, πού δὲν ἀποκαλύπτεται ἐμπειρικά. Πρὸς τὴν ἀπόλυτη μορφή τῆς πείρας μᾶς πάει ὁ νοῦς μὲ τοὺς συλλογισμούς του, πού ἔχουν βέβαια ὡς ἀφετηρία τὴν συγκεκριμένη μορφή τῆς πείρας, ὅπως ἔχει τούτη ὁρισθῆ ἀπὸ τὴ διάνοια. Τὸ ἀπόλυτο ὅμως τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἓνα κοῖκο τῆς ἐμπειρικῆς σύνθεσης, δηλαδή τῆς μορφῆς τῆς πείρας ὅπως τὴν ἔχει ὁρίσῃ ἡ διάνοια, ἀλλὰ εἶναι ἔννοια ὅπου καταλήγει ὁ νοῦς ἔπειτα ἀπὸ συμπερασμό.

Τὴν ἔννοια τοῦ εἴδους αὐτοῦ, γιὰ νὰ τὴν διακρίνῃ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς διάνοιας, πού εἶναι θεμελιωτική τῆς πείρας, τὴν ὀνομάζει ὁ Καντ ἰδέα. Σημασία μεγάλη ἔχει ὅτι ὁ Καντ ἀναφέρεται ρητὰ στὸν Πλάτωνα. «Ὁ Πλάτων ἐχρησιμοποίησε τὴν ἔκφραση ἰδέα μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε βλέπει κανεὶς καλά, ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἔννοοῦσε κάτι, πού ὄχι μόνον ποτὲ δὲν τὸ παίρνομε ἀπ' τὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ πού καὶ τὶς ἔννοιες τῆς διάνοιας, μὲ τὶς ὁποῖες κατάγινε ὁ Ἀριστοτέλης, τὶς ὑπερβαίνει πολύ, γιατί μέσα στὴν πείρα ποτὲ δὲν συναντιέται κάτι, πού νὰ τοῦ εἶναι σύμφωνο. Οἱ ἰδέες εἶναι σ' αὐτὸν πρότυπα τῶν πραγμάτων τῶν ἴδιων καὶ ὄχι μόνο κλειδιά τῆς πείρας, ὅπως οἱ κατηγορίες. Κατὰ τὴν γνώμη του οἱ ἰδέες πηγάζουν ἀπὸ τὸν ὑψιστο νοῦ, ἀπ' ἐκεῖ ἐδόθησαν καὶ στὸν ἀνθρώπινο, πού τώρα δὲν βρίσκεται πιά στὴν ἀρχική του κατάσταση, ἀλλὰ μὲ κόπο πρέπει νὰ ἀνακαλέσῃ μὲ τὴ μνήμη τὶς παληές, καὶ τώρα πολὺ σκοτεινιασμένες ἰδέες. Ἡ ἀνάκληση τούτη ὀνομάζεται φιλοσοφία. . . Ὁ Πλάτων εἶδε καλά, ὅτι ἡ γνωστική μας δύναμη αἰσθάνεται μιὰ πολὺ ἀνώτερη ἀνάγκη, παρὰ νὰ συλλαβίξῃ μονάχα φαινόμενα κατὰ μιὰ συνθετικὴ ἐνότητα, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ τὰ διαβάσῃ ὡς πείρα, καὶ ὅτι ὁ νοῦς μας ἀπὸ φυσικοῦ του πετάει σὲ γνώσεις, πού πᾶνε πιο πέρα, ἀπὸ τοῦ νὰ μπορέσῃ ποτὲ νὰ συμφωνήσῃ μ' αὐτὲς οἰοδήποτε ἀντικείμενο πού μπορεῖ νὰ τὸ δώσῃ

ἡ πείρα· οἱ γνώσεις ὅμως σὺντὲς ἔχουν ὄχι λιγώτερο τὴν πραγματικότητά των, καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἀπλὲς χίμαιρες. Ὁ Πλάτων εὗρηκε τὶς ἰδέες του πρὸ παντὸς μέσα σὲ κεῖνο ποὺ ἦταν πρακτικό, δηλαδή ποὺ στηρίζεται στὴν ἐλευθερία, ἡ ὁποία πάλι στέκει κάτω ἀπὸ γνώσεις, ποὺ εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο αἶτημα τοῦ νοῦ. Ὅποιος ἤθελε ν' ἀντλήσει τὶς ἐννοιες τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὴν πείρα, ὅποιος ἤθελε ἐκεῖνο, ποὺ μόνον ὡς παράδειγμα γιὰ μιὰ ἀτελῆ ἐρμηνεία θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει, νὰ τὸ κάμῃ ὑπόδειγμα πηγῆς τῆς γνώσης (ὅπως πραγματικὰ πολλοὶ τὸ ἔκαναν) αὐτὸς θὰ ἔκανε ἀπὸ τὴν ἀρετὴ κάτι ἀκατανόητο, ποὺ μεταβάλλεται μὲ τὸν καιρὸ καὶ τὶς συνθῆκες, καὶ ἀχρηστο γιὰ γενικὸ κανόνα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ποτὲ ἓνας ἄνθρωπος δὲν θὰ πράξῃ σύμφωνα μὲ ἐκεῖνο ποὺ περιέχει ἡ καθαρὴ ἰδέα τῆς ἀρετῆς, δὲν ἀποδεικνύει καθόλου ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι κάτι χιμαιρικό. Γιατὶ κάθε κρίση γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀξία ἢ ἀπαξία εἶναι δυνατὴ μόνον μέσῳ αὐτῆς τῆς ἰδέας. Συνεπῶς ἡ ἰδέα αὕτη προϋποτίθεται κατ' ἀνάγκην σὲ κάθε προσέγγιση πρὸς τὴν ἠθικὴ τελειότητα, ὅσον μακρὰ κι' ἂν μᾶς κρατοῦν ἀπ' αὐτὴν τὰ ἐμπόδια, ποὺ κεῖνται μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση, καὶ ποὺ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθοῦν. . . . Ἀλλὰ ὄχι μόνον μέσα σ' ἐκεῖνο, ὅπου ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δείχνει ἀληθινὴ αἰτιότητα καὶ ὅπου οἱ ἰδέες γίνονται ἐνεργητικὲς αἰτίες (τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀντικειμένων των), δηλαδή μέσα στὸ ἠθικό, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ φύση τὴν ἴδια βλέπει ὁ Πλάτων, πολὺ σωστά, καθαρὲς ἀποδείξεις τῆς καταγωγῆς της ἀπὸ ἰδέες. Ἐνα φυτό, ἓνα ζῶο, ἡ κανονικὴ τάξη τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κόσμου, (φυσικὰ λοιπὸν καὶ ὅλη ἡ τάξη τῆς φύσης) δείχνουν καθαρὰ ὅτι μόνον σύμφωνα μὲ ἰδέες εἶναι δυνατὰ, ὅτι βέβαια κανένα πλάσμα κάτω ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ὅρους τῆς ὑπαρξῆς του δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἰδέα τῆς τελειότητος τοῦ εἴδους του, (ὅπως οὔτε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ὁποίαν μάλιστα ὁ ἴδιος ἔχει μέσα στὴν ψυχὴ του ὡς τὸ πρότυπο τῶν πράξεών του), ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι, στὴν ἀπόλυτη σημασία τῆς λέξης, εἰδικές, ἀμετάβλητες, καθ' ὅλα καθωρισμένες καὶ οἱ ἀρχικὲς αἰτίες τῶν πραγμάτων, καὶ ὅτι μόνον τὸ ὅλο τῆς ἔνωσης τῶν ἐμπειρικῶν πραγμάτων μέσα στὸ σύμπαν εἶναι σύμφωνα πλήρως μὲ τὴν ἰδέαν.

Ὁ καθαρὸς νοῦς εἶναι ἡ πηγὴ ὀρισμένων ἐνοιῶν a priori ποὺ

ἀφοροῦν τὴν ἀπόλυτη μορφή τῆς γνώσης, δηλαδή οἱ ἔννοιες αὐτὲς εἶναι ὑπερβατικὲς καὶ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦνε μὲ τὴν πείρα. Ζητοῦν κάτι ποὺ εἶναι ὅλως διόλου πέρα ἀπὸ τὴν πείρα, κάτι ποὺ δὲν ἔχει ὡς προϋπόθεση ἕνα ἄλλο, τὸ ἀνυπόθετον, ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Πλάτων τὸ ἀπόλυτο. Ὅπως ἀπὸ τὴ μορφή τῶν κρίσεων τῆς διάνοιας προκύπτει ἡ κατηγορία ὡς συνθετικὴ ἐνότητα τῶν ἐποπειῶν, ὅμοια καὶ ἀπὸ τὴ μορφή τῶν συλλογισμῶν τοῦ νοῦ ἀναπηδάει ἡ ἰδέα, ὡς ἐνότητα, ὁλότητα ὅλης τῆς πείρας. Ἡ ἰδέα θέλει νὰ ὁρίσῃ σύμφωνα μ' ἀρχὲς τὴ διάνοια ὡς πρὸς τὴν ὁλότητα τῆς πείρας. Ὁλότητα ὅμως τῆς πείρας σημαίνει καὶ ὁλότητα τῆς γνώσης ποὺ ὑπάρχει ὑπὸ ὄρους. Ἐπειδὴ ὅμως μόνον τὸ ἀνυπόθετο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ θεμελιώνει τὴν ὁλότητα τῶν ὄρων καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τᾶλλο μέρος ἡ ὁλότητα τῶν ὄρων εἶναι πάντοτε χωρὶς καμμιά ἄλλη προϋπόθεση, γι' αὐτὸ μιὰ καθαρὴ ἔννοια τοῦ νοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ μόνον μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνυποθέτου, τοῦ ἀπολύτου, ἐφ' ὅσον αὐτὸ περιέχει τὴν αἰτία τῆς σύνθεσης τοῦ ὁποῦ ὄρους ὑπάρχοντος. Ὅλη ἡ γνώση τῆς πείρας ὑπάρχει ὑπὸ ὄρους. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἰδέα ζητάει νὰ ἀναχθῇ ἡ γνώση τούτη σὲ μιὰ ἀπόλυτη ἀρχή, πρέπει ἡ ἀρχὴ τούτη νὰ εἶναι ἀνυπόθετη, νὰ μὴν ἔχη ἄλλη ὡς προϋπόθεσή της, νὰ εἶναι ἀπόλυτη.

Ἡ ἔννοια τοῦ νοῦ ἀναφέρεται πάντα στὴν ἀπόλυτη ὁλότητα τῶν ὄρων τῆς διάνοιας καὶ τῆς γνώσης της καὶ δὲν σταματᾷ παρὰ ὅταν φθάσει στὸ ἀπόλυτο. Ὁ καθαρὸς νοῦς ἀφίνει ὅλους τοὺς μερικοὺς διορισμοὺς καὶ ὅλη τὴ μερικὴ γνώση νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ ἡ διάνοια σύμφωνα μὲ τὶς προϋποθέσεις της, δηλαδή ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὶς κατηγορίες καὶ ἀπὸ τᾶλλο τὴν συγκεκριμένη ἐποπτεία. Ὁ νοῦς δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας μὲ βάση τὴν ἰδέα ἐκεῖνο ποὺ ἀρχίζει ἡ διάνοια μὲ βάση τὶς κατηγορίες. Τὴν σχετικὴν ἐνότητα ποὺ θέτει ἡ διάνοια μὲ τὶς κατηγορίες, τὴν θέτει στὴν ἀπόλυτη μορφή της ὁ νοῦς. Ὅστε ὁ νοῦς ἀναφέρεται στὸ ἔργο τῆς διάνοιας, ὄχι βέβαια γιὰ νὰ ρυθμίσῃ τὴν συγκεκριμένη χρῆση τῶν κατηγοριῶν μὲ τὶς ὁποῖες πραγματοποιεῖται ἡ πείρα, ἀλλὰ γιὰ νὰ θέσῃ στὴ διάνοια μιὰν ὠρισμένη ἐνότητα. Ἡ διάνοια μόνη της, χωρὶς τὸν νοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ σχηματίσῃ τὴν ἔννοια αὐτῆς τῆς ἀνώτατης ἐνότητας.

Ἡ ἐνότητα τούτη ἔχει σκοπὸ νὰ συνοψίσῃ ὅλες τὶς πράξεις τῆς διάνοιας, δηλαδή ὅλες τὶς θεμελιακὲς τῆς γνώσεως ἀναφορικὰ μὲ καθεστὸ ἀντικείμενο σὲ μιὰ ἀπόλυτη ὁλότητα. Ἡ ἀπόλυτη ὁμῶς τούτη ὁλότητα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ μὲ τὴ γνώση τῆς διάνοιας, γιατί ἡ γνώση αὕτη εἶναι πάντα σχετική.

Ἰδέα, λέει ὁ Kant, ἐννοῶ τὴν ἀναγκαίαν ἐκείνην ἔννοια τοῦ νοῦ ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη μέσα στὶς αἰσθήσεις ἕνα ἀντίστοιχο ἀντικείμενο. Μὲ τὴν ἰδέαν θεωροῦμε ὅλη τὴν γνώση τῆς πείρας καθωρισμένη ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ὁλότητα τῶν προϋποθέσεων τῆς. Τὸ γεγονός ὁμῶς ὅτι ἡ ἀπόλυτη τούτη ὁλότητα δὲν ὑπάρχει ποτὲ μέσα στὴ πείρα δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἰδέα εἶναι ἀυθαίρετη ἐπινόηση, ὅτι εἶναι πλαστή. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ καθαροῦ νοῦ ποὺ θέτει τὴν ἰδέαν, γι' αὐτὸ καὶ ἀναφέρεται μὲ τρόπο ἀναγκαῖο σ' ὅλο τὸ ἔργο τῆς διάνοιας. Ἡ ἰδέα εἶναι ὑπερβατική, ὑπερβαίνει δηλαδή πάντα τὰ ὅρια τῆς πείρας. Μέσα στὴν πείρα δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ βρεθῇ ἀντικείμενο ποὺ νὰ εἶναι σύμφωνο, ὁμόφωνο μὲ τὴν ἰδέαν. Γι' αὐτὸ, ἐνῶ νοητὰ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς ἰδέας πολὺ μεγάλο, ἐμπειρικὰ δὲν ἔχει περιεχόμενο, γιατί, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδέα εἶναι ἡ ἔννοια ἑνὸς maximum προϋποθέσεων, εἶναι φανερὸ ὅτι *in concreto* δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἀντικείμενο ὁμόφωνο μὲ τὸ νόημά τῆς. Ἡ ἰδέα εἶναι λοιπὸν ἕνας ἀνώτατος σκοπός, ὅπου πρέπει πάντα νὰ κατατείνῃ ἡ διάνοια. Ἐπειδὴ ὁμῶς ποτὲ ἡ διάνοια στὸ θετικὸ τῆς ἔργου δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν σκοπὸ τοῦτον, τὸ μεγάλο νόημα ποὺ ἔχει ἡ ἔννοια τούτη, γι' αὐτὸ χαρακτηρίζεται ὁ σκοπὸς αὐτὸς καὶ ἡ ἔννοιά του ὡς ἰδέα. Τὸ ἀπόλυτο ὅλο τῶν φαινομένων εἶναι μόνον ἰδέα, γιατί ποτὲ δὲν μπορούμε νὰ ἔχωμε μιὰ εἰκόνα τῆς ἀπόλυτης ὁλότητος τῶν φαινομένων. Ἡ ἀπόλυτη τούτη ὁλότητα μένει ἕνα πρόβλημα, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν νὰ λυθῇ ποτὲ ἀπὸ τὴν διάνοια ποὺ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς θετικῆς γνώσεως· γιατί ἡ διάνοια, καθὸ δεμένη μὲ τὴν ἐποπτεία, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ θεωρήσῃ τὴν ὁλότητα τῶν φαινομένων, ἀλλὰ πάντοτε ὀρισμένα φαινόμενα. Ὡστε τὸ νόημα τῆς ἰδέας αὐτῆς θὰ μένῃ πάντα ὑπερβατικὸ γιὰ τὴν διάνοια. Ἀντίθετα ὁμῶς συμβαίνει μὲ τὸν πρακτικὸ λόγον καὶ τὴν ἰδέαν ποὺ πρέπει νὰ τὸν ρυθμίζῃ. Ἐπειδὴ στὴν πρακτικῇ, ἠθικῇ χρῆσιν τοῦ νοῦ πρόκειται πάντα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ κανόνων, εἶναι δυνατόν ἡ ἰδέα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ νὰ εἶναι πράγματι πάντοτε *in concreto* δεδομένη, ἂν καὶ μερικὰ. Ἡ

ιδέα εἶναι ἐδῶ ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν πρακτικὴ χρῆση τοῦ νοῦ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς εἶναι βέβαια πάντα περιορισμένη καὶ ἀποσπασματικὴ, ἀλλὰ τὰ ὅρια τῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν. Ἐδῶ, στὴν ἠθικὴ ζωὴ, ἡ ἰδέα εἶναι ἐξαιρετικὰ γόνιμη καὶ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὶς πραγματικὲς πράξεις. Ὁ καθαρὸς νοῦς ἔχει ἐδῶ αἰτιότητα, δηλαδή μπορεῖ πράγματι ὁ ἴδιος νὰ δημιουργήσῃ ἐκεῖνο ποὺ περιέχει ἡ ἔννοιά του.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ὑπερβατικῶν τούτων ἐννοιῶν τοῦ νοῦ ὡς ἰδεῶν δὲν σημαίνει ὅμως ὅτι αὐτὲς εἶναι περιττὲς καὶ χωρὶς καμμιὰ ἀξία. Μολονότι μὲ τὴν ἰδέα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν ἀντικείμενα δεδομένα, ὅμως αὐτὴ ρυθμίζει κατὰ βάθος τὴ διάνοια, αὐτὴ γίνεται ὁ κανόνας τοῦ ὅλου τῆς ἔργου. Μὲ τὴν ἰδέα κατευθύνεται ἡ διάνοια στὸν δρόμο τῆς. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ ἰδέα εἶναι ἐκείνη ποὺ κάνει δυνατὴ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὶς ἔννοιες τῆς φύσης στὶς ἔννοιες τοῦ πρακτικοῦ νοῦ καὶ ἔτσι συνδέεται ἡ θεωρητικὴ γνώση μὲ τὴν πρακτικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ἰδέα ἔχει ὡς πεδίου ἐφαρμογῆς τῆς ὅλη τὴ φύση μέσα στὸν ἄνθρωπο.

Ἡ ἰδέα διαφέρει ἀπὸ τὴν κατηγορία κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ πρώτη ζητάει μιὰ ἀπόλυτη συνθετικὴ ὁλότητα, ἐνῶ ἡ δεύτερη δίνει πάντα μιὰ σχετικὴ συνθετικὴ ἐνότητα. Ἡ κατηγορία δὲν μπορεῖ νὰ περιλάβῃ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς τὴν ὁλότητα τῶν φαινομένων, γιατί ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐξαρτᾶται πάντα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ ἡ ἐποπτεία εἶναι πάντα συγκεκριμένη. Ὁ Kant ὑπάγει ὅλες τὶς ἰδέες σὲ τρεῖς κλάσεις. Ἡ πρώτη κλάση περιέχει τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου, ἡ δεύτερη τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τῆς σειρᾶς τῶν προϋποθέσεων τοῦ φαινομένου, ἡ τρίτη τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τῆς προϋπόθεσης ὅλων τῶν ἀντικειμένων τῆς σκέψης γενικά. Τὸ λογικὸ, τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο, εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ὀρθολογικῆς ψυχολογίας, τὸ σύνολο τῶν φαινομένων, δηλαδή ὁ κόσμος, εἶναι ἀντικείμενο τῆς ὀρθολογικῆς κοσμολογίας, καὶ ἐκεῖνο ποὺ περιέχει τὴν ἀνώτατη προϋπόθεση γιὰ τὴ δυνατότητα κάθε ἀντικειμένου τῆς σκέψης, τὸ ὄν τῶν ὄντων, εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ὀρθολογικῆς θεολογίας. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ καθαρὸς νοῦς μὲ τὶς ἰδέες του δίνει τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν. Τὰ ἀντικείμενα τούτα εἶναι προβλήματα ὄχι τῆς διάνοιας, ἀλλὰ τοῦ καθαροῦ νοῦ.